

PRZEMYSŁAW NOSAL

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

MACIEJ FRĄCKOWIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ZARADNOŚĆ SPOŁECZNA: OD UJĘCIA EGZYSTENCJALNEGO DO EGZYSTENCJALISTYCZNEGO?

Streszczenie

Jednym z przejawów podkreślania sprawczości jednostek w obrębie socjologii jest popularność kategorii zaradności społecznej. Akcentuje ona podmiotowy charakter działania ludzkiego aktora w kontekście niewydolności systemu. Zwraca uwagę na sprawcze korzystanie z dostępnych zasobów oraz umiejętność osiągania własnych celów pomimo niesprzyjających okoliczności. Narracja ta wypukla taktyczność działań jednostek i podkreśla ich oporowy charakter. Jednocześnie tak rozumiana zaradność przyczynia się do zatrzymania głębszych przemian i swoistej petryfikacji systemu. Skutkuje bowiem dalszym jego trwaniem w niemodyfikowanej – niesprawnej zwykle – formule. W tej perspektywie odporność społeczna i bliskie jej fenomeny stanowią efekt przerzucenia na obywateli kosztów różnego rodzaju kryzysów, z którymi nie radzi sobie system. Zaradne działania są zatem przejawem adaptacji do dysfunkcyjnych warunków. Cel niniejszego tekstu stanowi rozszerzenie kategorii zaradności o wątek dążenia jednostek do zmiany systemu i redefinicji wybranych reguł życia społecznego. Do jego osiągnięcia konieczne staje się jednak rozpatrywanie tego fenomenu w odniesieniu do zbiorowości mniej podatnej na kryzysy – klasy średniej. Bazą empiryczną wykorzystaną do

---

Dr hab., Wydział Socjologii, e-mail: pnosal@amu.edu.pl;
<https://orcid.org/0000-0002-4794-1479>

Dr, Wydział Socjologii, e-mail: maciejf@amu.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-3802-1184>

ilustracji wybranych tez artykułu są badania zrealizowane w ramach projektów „Życie codzienne w czasach pandemii” oraz „Zakłócone rutyny. Życie codzienne w kryzysie energetycznym”¹.

Słowa kluczowe: zaradność społeczna, rezyliencja, praca dostosowawcza, zmiana społeczna, podmiotowość, sprawczość, teoria praktyk

WSTĘP

Zaradność społeczna² stanowi kategorię cieszącą się dużą popularnością w kontekście kolejnych kryzysów: gospodarczego [zob. Ashford, Caza, Reid 2018; Dagdeviren, Donoghue 2018; por. Kośny, Piotrowska 2018; Ślęzak 2019; Klimczak, Nowalska-Kapuścik 2020; Jarosz 2023], pandemicznego [zob. McCormick, Qu 2021; Paine i in. 2022; Piper, Townsend, Jabur 2023], czy też klimatycznego [zob. Robinson, Carson 2016; Ulug, Horlings 2019]. Jej stosowanie wynika przede wszystkim z chęci ukazania sprawczości jednostek lub zbiorowości w sytuacji dysfunkcji systemu – tego, w jaki sposób radzą sobie one w obliczu krótko- lub długotrwałej awarii obowiązującego ładu [zob. Ganz 2000; MacKinnon, Derickson 2012; por. Mandrysz, Nowalska-Kapuścik, Wódcz 2016]. System należy jednak

¹ W tekście odwołujemy się do wyników dwóch projektów badawczych, które realizowane były w szerszym gronie i dofinansowane ze środków Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Projekt „Życie codzienne w czasach pandemii”, kierowany był przez Marka Krajewskiego i dofinansowany w ramach konkursu *Badania nad COVID-19* (nr grantu 28/2020), a wywiady realizowali Rafał Drozdowski, Maciej Frąckowiak, Marek Krajewski, Małgorzata Kubacka, Piotr Luczys, Ariel Modrzyk, Łukasz Rogowski i Agnieszka Stamm. Polską część zespołu projektu „Zakłócone rutyny. Życie codzienne w kryzysie energetycznym” tworzyli zaś Mariusz Baranowski, Rafał Drozdowski, Maciej Frąckowiak (inicjator i koordynator badań), Jan Jęcz, Małgorzata Kubacka, Ryszard Necel, Agnieszka Nymś-Górna i Przemysław Pluciński, którzy realizowali także wywiady. Sondaż w tym projekcie sfinansowano ze środków „Inicjatywa doskonałości – Uczelnia badawcza” (granty: Maciej Frąckowiak, Ryszard Necel).

² Zaradność społeczna stanowi kategorię, którą często odnosi się do kategorii rezyliencji (ang. *resilience*) – traktuje się je jako tożsame lub niemal tożsame [zob. Mandrysz, Nowalska-Kapuścik, Wódcz 2016; Wódcz 2022] albo podkreśla różnice między nimi – np. akcentując, że rezyliencja dotyczy miast lub wsi [zob. np. Bład 2022], czy też wykazuje nadrzędność jednej z nich względem drugiej [zob. Wysocka 2012: 298]. Osobnym tematem pozostaje także relacja między polską kategorią zaradności a anglojęzycznymi terminami osadzonymi w innych dyscyplinach, np. *resourcefulness* związane z zarządzaniem czy *coping strategies* charakterystyczne dla psychologii. Odpryski tych dyskusji przywołane są w pierwszej części artykułu. Na potrzeby tego tekstu będziemy używać kategorii „zaradności społecznej”, która ma w polskiej socjologii już długie tradycje, a poza tym pełniej ukazuje mechanizmy związane z adaptacją i zmianą [zob. Kwaśniewski, Sobech, Zamecka 1990], również w kontekście biograficznym, związanym np. z doświadczeniem wojny [zob. Czyżewski 2016: 74–76].

rozumieć szeroko, a więc jako utrwalone i często zinstytucjonalizowane sposoby działania, które odpowiadają za społecznie akceptowaną realizację celów zbiorowych i jednostkowych; jako określone wzorce funkcjonowania proponowane lub narzucane przez aktorów będących w mocy definiowania rzeczywistości, jak choćby państwo czy rynek [por. Mondani, Swedberg 2021]. System funkcjonuje zatem zarówno jako uświadomione skuteczne wzorce działania, jak i zewnętrzne wobec jednostek agendy odpowiedzialne za ich utrzymywanie i reprodukowanie. O dysfunkcyjności systemu można mówić więc wówczas, gdy zdefiniowane sposoby osiągania celów na poziomie indywidualnym i zbiorowym, na skutek zaistnienia określonych okoliczności, przestają być skuteczne.

W tym kontekście samą zaradność społeczną definiuje się na różne sposoby. Większość ujęć, bardziej lub mniej wprost, czerpie z klasycznych koncepcji pasywnych bądź aktywnych strategii radzenia sobie z traumą wywołaną zmianą, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i zbiorowym [zob. Merton 1938; Sztompka 2002: 466–472; Giddens 2008]. Najczęściej uwypuklają one umiejętność wykorzystywania dostępnych zasobów do zaspokajania potrzeb oraz realizacji celów, które byłyby trudne do osiągnięcia wyłącznie poprzez instytucjonalną dystrybucję dóbr [Kotlarska-Michalska 2016; Nosal 2016]. Podkreślają także aspekt odzyskiwaniu kontroli nad otaczającą rzeczywistością [zob. Grzelak 1987]. Badacze i badaczki zwracają również uwagę na oddolny charakter zaradności – działania mieszczące się w jej ramie najczęściej realizowane są niezależnie od systemu albo nawet wbrew niemu [zob. Kwaśniewski, Sobiech, Zamecka 1990; Nosal 2019]. Ujęcia te w oczywisty sposób nawiązują do socjologicznej „trzeciordogowości”, która stara się uwypuklać relację między aktorem a kontekstem, z jednej strony dowartościowując indywidua dysponujące różnymi rozmiarami sprawstwa, a z drugiej – rangę czynników makrostrukturalnych w formowaniu ludzkiej biografii. W szerszym kontekście postrzeganie zaradności jako formy sprawczości w niesprawnym systemie stanowi swoisty, niewypowiedziany często, akt oskarżenia wobec systemu, jego niewydolności oraz przewrotnym sposobom na podtrzymanie tejże niewydolności (jaką jest choćby „wymuszanie” zaradności)³.

---

³ Mimo że w ramach tego tekstu dominuje, choć mamy nadzieję, że nienachalnie, taka właśnie optyka, to chcielibyśmy podkreślić, że jej dopełnieniem – i z pewnością tematem na osobny artykuł – jest punkt widzenia zupełnie odmienny: postrzegający zaradność jako emanację naturalnej kreatywności jednostek, podtrzymywania codzienności oraz większych lub mniejszych zmian systemowych [zob. np. Solnit 2019; Zemke 2024; Frąckowiak 2024]. Za zwrócenie nam uwagi na rangę tej drugiej optyki chcielibyśmy bardzo podziękować Osobie Recenzującej.

Przyjęcie zakorzenionej w polskiej socjologii tradycji łączenia zaradności społecznej z awaryjnością systemu sprawia, że analizy stosujące tę kategorię dotyczą przede wszystkim grup osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem, a w szerszym kontekście – grup wrażliwych [zob. Misztal 2011; Pokrzywa 2016], które najsilniej odczuwają defekty instytucjonalnej ramy. Najczęściej obejmują więc one zbiorowości o ograniczonym dostępie do ważnych społecznie zasobów, kulturowo marginalizowane, a także zmagające się z ubóstwem. W ich przypadku zaradność stanowi przejaw wymuszonej adaptacji do porządku, który z różnych powodów nie umożliwia im zaspokojenia podstawowych potrzeb. Muszą one zatem wypracować własne sposoby przetrwania pomimo niesprzyjających okoliczności. W konsekwencji zaradność grup wrażliwych przyczynia się do utrzymywania systemu w dysfunkcyjnej formule. Nie dąży ona bowiem do jego fundamentalnej zmiany, ale wyimkowo go uszczelnia; petryfikuje, nie aspirując do jego przebudowy, a skupiając się „jedynie” na zabezpieczeniu jednostkowej egzystencji.

Mając na uwadze powyższą tezę, warto jednak postawić pytanie o zaradność społeczną aktorów, których umiejscowienie w strukturze nie czyni z nich szczególnie podatnych na zranienie. Dotyczy to zatem przede wszystkim osób z klasy średniej, choć także grup o dużym kapitale kulturowym, czy też wybranych elit symbolicznych. Systemowa awaria nie zagraża ich fizycznej egzystencji, lecz mimo wszystko zmusza do wypracowania określonych strategii – rozumianych jako zorganizowane zbiory praktyk nastawionych na osiągnięcie określonego celu – adaptowania się do trudnych warunków⁴. W tej sytuacji można się zatem zastanowić, czy względnie uprzywilejowana sytuacja klasowa pozwala jednostkom nie tylko dostosowywać się do nowych zasad działania systemu, lecz także podejmować poważniejsze próby jego zmiany. Innymi słowy, pojawia się pytanie, czy analiza zaradności w odniesieniu do innych niż zwykle grup pozwoli wydobyć z tej kategorii nowe, ale już rozpowszechnione sposoby działania (możliwości), a w szerszym kontekście – nowe narracje o systemie i możliwościach jego redefinicji wynikających z kryzysu?

Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest próba rozszerzenia kategorii zaradności społecznej o komponent systemowej zmiany. Choć tekst wychodzi

---

⁴ Owa adaptacja może także przybierać formułę działań, które ani nie są nastawione na bierną adaptację i posłuszną akceptację nowego ładu, ani na głęboką zmianę całego systemu. Obejmuje ona wtedy asortyment działań wykorzystujących awarię systemu do odnoszenia indywidualnych lub grupowych korzyści – np. w przypadku szabrowników, osób stosujących praktyki korupcyjne czy wszelkiej maści beneficjentów szarej strefy lub nieoficjalnego obiegu dóbr i usług. Za zwrócenie uwagi na tę sytuację dziękujemy anonimowej osobie recenzującej tekst.

od klasycznych ujęć łączących ją z grupami marginalizowanymi, to następnie wiąże ją z klasą średnią, wydobywając w efekcie pięć wątków podkreślających jej transformacyjny potencjał. Są to zaradność jako (1) reaktywność, (2) zmiana ramy interpretacyjnej, (3) odejście od toksycznej autoeksploatacji, (4) opowieść o nowym ładzie, oraz (5) współdzielenie wiedzy użytkowej. Bazę empiryczną wywodu stanowi materiał zebrany w ramach projektu „Życie codzienne w czasach pandemii” oraz „Zakłócone rutyny. Życie codzienne w kryzysie energetycznym”. Jego analiza pozwala dostrzec przeobrażenie w postrzeganiu zaradności – przejście od egzystencjalnego do egzystencjalistycznego rozumienia zaradności.

Reinterpretacja materiału zebranego w ramach innych badań – jak się okaże – ma jednak swoje słabości. Wskazujemy na nie pod koniec artykułu. Na podstawie opisanych w tekście pierwszych doświadczeń z konceptualizacją i próbą wykorzystania egzystencjalistycznej koncepcji zaradności do wyjaśniania reakcji jednostek na kryzys staramy się też naszkicować zręby pogłębionego badania zasadniczego, które mogłoby rozwinąć testowaną w tym tekście propozycję teoretyczną.

EGZYSTENCJALNY MODEL ZARADNOŚCI

Zaradność społeczna to jeden z głównych tematów socjologicznych narracji dotyczących podmiotowości osób z grup marginalizowanych [zob. Kotlarska-Michalska 2016; Nosal 2016, 2019]. Choć wiele badań opisuje ich bierność w obliczu kryzysowych warunków [zob. np. Orłowska 2007: 168–300], to inne podkreślają sprawczość, swoistą „ofensywność” w organizowaniu sobie niezbędnych środków do życia. Zwrócili na to uwagę choćby Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld i Hans Zeisel, którzy w *Bezrobotnych Marienthalu* wśród typów „postaw zasadniczych” osób bezrobotnych [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 2007: 115–134, por. 221–233] obok „zrezygnowanych”, „załamanych” i „apatycznych” wyróżnili także „nieugiętych” – osoby podejmujące działania mające zapobiec zagłodzeniu [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 2007: 122]. W podobnym tonie o bezrobotnych z Szydłowca, Przysuchy, Wałbrzycha i Boguszowa-Gorce pisał Tomasz Rakowski – o strategiach niezgody wobec „tragedii zarastania”, „kulturze przetrwania” oraz „świecie poddanym działaniu” [Rakowski 2009: 98–124, 165–205]. Powyższe przykłady to jedynie dwie ilustracje dla szerszego nurtu badań łączących zaradność ze sferą ubóstwa i pomocy społecznej. Jego podstawowe założenia można sprowadzić do czterech głównych modalności.

Zaradność jako zmaganie się z brakiem

Osoby z grup wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem borykają się zwykle z brakiem bądź głębokim niedoborem podstawowych zasobów koniecznych do biologicznego przetrwania: żywności i schronienia. Zaradność społeczna łączona z tak zdefiniowanym polem wiąże się zatem z zapewnianiem jedzenia oraz mieszkania sobie i swoim bliskim. Aktorzy wobec niewydolności dystrybucyjnej systemu wypracowują sposoby przeżycia bez nich lub organizują je alternatywnymi ścieżkami.

Na wątek życia z brakiem, z „pustym miejscem”, zwraca uwagę Hanna Palska. Podkreśla ona, że elementarne braki zasobów zawężają aktywność społeczną jednostek, ograniczając ją niemal wyłącznie do walki o przetrwanie. Podejmowane przez nie działania polegają wyłącznie na decydowaniu, w jakich dziedzinach i w jakiej kolejności będą rezygnowały z kolejnych dóbr i usług (np. najpierw z uczestnictwa w kulturze, później z kupna nowego obuwia, warzyw i owoców, lekarstw) [Palska 2002]. Podobną strategię lokalizuje Rakowski – „redukowanie własnych potrzeb i całkowite zaniżenie kosztów egzystencji” [2009: 111–112]. O swoistym „wyciszeniu funkcji życiowych” oraz „orientacji na trwanie” pisze natomiast Danuta Piekut-Brodzka [2011–2012: 120–121].

Taktykę radzenia sobie z brakiem zasobów, wykraczającą poza pogodzenie się z nim, siłą rzeczy cechuje większe zróżnicowanie empirycznych ilustracji. Licznych przykładów dostarczają przede wszystkim badania związane z niedoborem jedzenia. Jego przyczyną są zwykle problemy finansowe jednostek. Uruchamiane przez nie sposoby pozyskiwania pokarmu odchodzą od relacji kupna-sprzedaży. Wśród nich najczęściej pojawiają się trzy główne typy praktyk: uprawa warzyw i owoców oraz hodowla zwierząt (kury, świnie, krowy) [por. Krzyworzeka 2014: 226–246], zbieractwo (grzyby, owoce lasu, rośliny) [zob. np. Rakowski 2009: 98–102] oraz łowiectwo (łowienie ryb, a także kłusownictwo czy bimbrownictwo) [zob. np. Tarkowska 2000: 99]. Należy jednak podkreślić, że w powyższych przypadkach aktorzy skupiają się wyłącznie na pozyskaniu pokarmu, a nie na wygenerowaniu nadwyżki, która mogłaby stać się przedmiotem obrotu rynkowego. Dążą zatem do uzupełnienia luki zasobowej poprzez samoaprowizację, „ontologiczną samowystarczalność” [Rakowski 2009: 112], a nie stworzenia alternatywnego obiegu ekonomicznego.

Podobnie rzecz się ma w kontekście braku schronienia. Zaradność obejmuje tu próby zaadaptowania wybranych przestrzeni do tego, aby pozwoliły one zabezpieczyć takie potrzeby fizjologiczne, jak ochrona przed zimnem i gorącym czy zapewnienie minimum bezpieczeństwa podczas snu. Opisy adaptowania

do tych warunków pustostanów lub miejsc na otwartym powietrzu dotyczą najczęściej osób będących w kryzysie bezdomności [zob. Nóżka 2020; Lenhard, Coulomb, Miranda-Nieto 2022]. W podobnym tonie utrzymane są studia dotyczące nielegalnego zasiedlania ogródków działkowych [zob. Sulima 2000: 47–56] albo squattowania [zob. Canedo, Andrade 2021]. Praktyki związane z przystosowaniem wybranych miejsc do tego, aby pełniły one funkcję zabezpieczającą organizm, jeszcze silniej pokazują egzystencjalny wymiar zaradności. Nie tylko nie modyfikują obowiązującego ładu, ale ich założeniem jest wręcz „strategiczna niewidzialność” podejmujących je aktorów [Frąckowiak, Luczys 2012; Stewart, Sanders 2022].

Badania skupione wokół „braku” podkreślają wielowymiarowość działań jednostek w ramach walki o przetrwanie. Jednocześnie zaabsorbowanie walką o byt sprawia, że nie mają już one możliwości angażowania się w działania transformujące system.

Zaradność jako zastępowanie

Inną odpowiedzią na brak kluczowych zasobów jest ich substytucja. Zaradność oznacza wtedy zdolność jednostki do skutecznego zastępowania dóbr niedostępnych dobrami łatwiejszymi do zdobycia. W swojej formule przypomina to „majsterkowanie”, umiejętne korzystanie ze skrzynki narzędziowej – takie operowanie znajdującymi się w niej artykułami, które pozwala osiągnąć wyznaczony cel. Zaradność definiuje więc zarówno odpowiednie wyposażenie skrzynki, jak i kompetencje niezbędne do posługiwania się tym instrumentarium; „repertuar, z którego aktorzy wybierają różne elementy do konstruowania linii swego działania” [Marody 2000: 21]. Proces ten obrazują opisywane przez Rakowskiego „rytuały dorabiania i przerabiania”, swoistego „wszech-obrotu materii” – zamieniania „jednego w drugie”, przebudowywania, rozszerzania zastosowań [2009: 115–117]. Zbliżoną kategorią, która również dobrze oddaje tę logikę, jest „konwertybilność”, czyli umiejętność wykorzystywania zasobów – kompetencji i relacji – zdobytych w jednym polu dla osiągania celów w innym polu. Eleri Lillemäe, Kairi Kasearu i Eyal Ben-Ari opisują ten fenomen na przykładzie estońskiego wojska. Umiejętności nabyte przez rekrutów i rekrutki podczas pobytu w armii są później „konwertowane” na potrzeby aktywności realizowanych w kryzysowych warunkach już poza armią. Autorzy zwracają uwagę na certyfikację wybranych umiejętności (np. prowadzenie pojazdów), obsługę urzędów oraz rozbudowany kapitał społeczny [Lillemäe, Kasearu, Ben-Ari 2023]. Wszystkie one docelowo mają się przydać już po opuszczeniu wojska – na rynku pracy i w życiu osobistym.

Zaradność kierowana zasadą zastępowania kultywuje zatem działania oparte na wymienianiu i podmienianiu. Dobrym ich przykładem jest codzienne „zmaganie się” bądź „kombinowanie”. Charakterystykę tę podkreślają Kazimiera Wódz, Witold Mandrysz i Maciej Klimek [2020] w swoim studium rezyliencji społeczności lokalnych związanych z sektorem górnictwem. Opisują oni napięcie między wspólnotowymi a indywidualistycznymi strategiami przetrwania w miejscach dotkniętych potransformacyjnym kryzysem. Autorzy ukazują rangę zbiorowości jako układu zwielokrotnienia zasobów przydatnych do zastępowania brakujących elementów codzienności [Klimek, Mandrysz, Wódz 2020]. W podobnym świetle zbiorowej oddolnej samoaprowizacji warto również analizować opisywany przez Elżbietę i Jacka Tarkowskich „niemoralny familizm” [2016 (1990)]. Element zastępowalności uwypukla także Monika Oliwa-Ciesielska, pisząc o „zastępczej konsumpcji” [Oliwa-Ciesielska 2013: 308]. Polega ona na wynajdywaniu zastępczych środków służących do zaspokajania swoich potrzeb. Dotyczy to zarówno potrzeb podstawowych (np. stołowanie się u rodziny zamiast samodzielnego przyrządzania posiłku), jak i tych wyższego rzędu (np. kupowanie prasy zostaje zastąpione przez pożyczanie jej od znajomych; chodzenie do kina przez korzystanie z darmowych instytucji kultury).

Taktykę zastępowalności obrazują również wszelkie formy barteru, czyli bezpośredniego wymieniania dóbr i usług z pominięciem pieniędzy [Sikorska 1999: 137–138; Hausner 2020: 57–59]. W literaturze można znaleźć wiele przykładów dotyczących wymienialności wybranych zasobów (np. dobra w zamian za czas, umiejętności albo narzędzie) albo typów społeczności (np. sąsiedzi). Specyficzną formą barteru są także opisywane przez Amandę Krzyworzekę „przyjaźnie przysługowe” [2017]. Badaczka pokazuje, że podstawą koegzystencji opisywanego przez nią pogranicza miasto–wieś są wzajemne usługi, które świadczą sobie mieszkańcy wsi oraz przyjezdni właściciele działek rekreacyjnych.

Szerszy i zarazem bardziej rozbudowany przykład „zastępowalności” stanowi zjawisko opieki nieformalnej osób starszych i chorych. Jest to odpowiedź na niedobór instytucjonalnej opieki nad seniorami – niesatysfakcjonującej liczby świadczących ją osób i placówek oraz ich relatywnie niskiej dostępności ekonomicznej [zob. np. Cruz i in. 2023; Peterie, Broom 2024]. Opieka nieformalna realizowana najczęściej przez bliskie osoby – dzieci albo rodziców – wypełnia tym samym lukę systemową bez obciążania samego systemu, a więc w praktyce redukuje koszty opieki zdrowotnej ponoszone przez system instytucjonalny [zob. Groenou, De Boer 2016]. Jednocześnie bazuje na tym, że zbiorowości, opierając się na empatii i solidarności lub logice wymiany usług, potrafią organizować wsparcie poza formalnymi strukturami instytucjonalnymi. Taka formuła

sprawowania opieki ujawnia jednak szereg wyzwań, które dotyczą równoległego charakteru zaradności. Z jednej strony dotyczą one jakości świadczonych usług oraz spełniania przez nie kluczowych standardów określonych praktyk. Z drugiej natomiast prowadzą do pytań o przerzucanie różnego rodzaju kosztów – emocjonalnych, fizycznych, czasowych, a także finansowych – na „zaradne” jednostki [zob. Rapp i in. 1998; Skinner, Sogstad 2022].

Zaradność skupiona na zastępowaniu siłą rzeczy nie przyczynia się do zmiany obowiązującego porządku. Wręcz przeciwnie, utrwała ona system w niewydolnej formule. Jednostka wykorzystuje bowiem posiadane narzędzia do doraźnych napraw otaczającej ją rzeczywistości – uszczelniania, łatania, zszywania. Poprzez samodzielną substytucję brakujących elementów potrzebnych do przeżycia sprawia, że system w dalszych ciągu nie musi podejmować się ich skutecznej dystrybucji. W wielu przypadkach realizuje praktyki trwale równoległe – niedążące do zderzenia z systemem i do jego transformacji, a toczące się niezależnie od niego („równoległe”), nakierowane na oddolne trwałe rozwiązanie problemu w danym polu. Zaradność wzmacnia zatem systemową inercję, ponieważ nie prowadzi do eskalacji awarii – protestów, strajków albo żądań zmian.

Zaradność jako praca dostosowawcza

Mając na uwadze powyższe ustalenia, można także stwierdzić, że zaradność stanowi przejaw pracy „dostosowawczej” [Motta, Neiburg 2023] albo „przystosowawczej” [zob. Giza-Poleszczuk, Marody, Rychard 1999]. Nakierowana jest ona na dopasowanie się jednostki do obowiązujących reguł systemowych. Towarzyszy jej założenie, że reguły tych nie da się zmienić, można się do nich jedynie dostosować. Tak definiowana zaradność ma dwie podstawowe cechy: reponsywność oraz homeostatyczność. Akty zaradności pojawiają się bowiem jako odpowiedź na systemowe awarie i instytucjonalne braki, ale jednocześnie nie dążą do transgresji systemowej, a jedynie do odzyskania utraconej równowagi. Innymi słowy, pragną one rekonstrukcji starego porządku w nowych okolicznościach; gonią wychylające się wahadło, ale nie myślą o wykonaniu ruchów, które doprowadzą do wychylenia go w drugą stronę. Jednostki aktywnie dostosowują się do okoliczności narzucanych im przez system, pragnąc utrzymać swój dobrostan w zmieniającym się świecie.

Ilustracji tego typu praktyk dostarczają badania dotyczące zarządzania pieniędzmi w obliczu systemowych problemów – kryzysów gospodarczych, inflacji czy rosnących cen. Pokazują one, w jaki sposób jednostki finansowo przystosowują się do kryzysowej codzienności. Julia Henly, Sandra Danziger

i Shira Offer [2005] wskazują trzy główne typy działań nakierowanych na redukcję. Są to: dążenie do ustabilizowania finansów gospodarstwa domowego poprzez radykalne działania osobowe mające na celu zwiększenie dochodów lub redukcję kosztów (np. wyprowadzkę członka rodziny, podjęcie zatrudnienia przez kogoś, kto przedtem nie pracował), obniżenie wydatków (np. przez rezygnację z niektórych dóbr) oraz zorganizowanie zewnętrznego wsparcia finansowego (np. wsparcie finansowe ze strony rodziny, pożyczka z banku) [Henly, Danziger, Offer 2005]. Tego typu aktywności Eugenia Motta i Federico Neiburg [2023] zbiorczo określają właśnie mianem „pracy dostosowawczej” (ang. *alignment work*). Poświęcają jej swoje studium praktyk podejmowanych przez mieszkańców jednej z fawel Rio de Janeiro wobec rosnących kosztów życia. Mieszczą się w niej wszystkie te działania związane z pieniędzmi, które mają za zadanie utrzymać w miarę możliwości określony poziom życia przy równoczesnym wzroście wydatków związanych z kosztami mieszkania. Autorzy wyliczają wiele aktywności, które mają na celu „nadgonienie” strat, jak choćby oszczędności żywieniowe (np. kupowanie produktów w promocjach, wspólne kupowanie tańszych dużych opakowań), sąsiedzkie współdzielenie kosztów (np. dotyczących energii albo wody) czy mikroinwestycje (np. w wydajniejsze urządzenia do podgrzewania wody) [Motta, Neiburg 2023: 615–620]. Inne studia zwracają uwagę choćby na przenoszenie pieniędzy wewnątrz domowego budżetu z jednych pozycji do drugich (np. część pieniędzy na przyszłą edukację dzieci trafia do bieżących domowych wydatków) lub rezygnacji z niektórych aktów konsumpcji (np. wyjazdu na wakacje) [zob. Rodgers 2007; Hall 2016; Mandrysz, Wódz 2020; Di Maggio, Lo Verde 2023; por. Korzeniowska 2023].

Skuteczna praca dostosowawcza prowadzi zatem do „wstrząsoodporności” jednostki – umiejętności zachowania przez nią ciągłości swoich kluczowych praktyk pomimo niesprzyjających okoliczności systemowych.

Zaradność jako sztuka słabych

Podsumowując, można zatem stwierdzić, że powiązanie zaradności z walką o przetrwanie podkreśla taktyczny wymiar zaradności [zob. de Certeau 1999]. Michel de Certeau określa mianem taktyk działania, podczas których jednostki dążą do osiągnięcia swoich celów pomimo ich odmienności od celów instytucjonalnej władzy i pomimo braku dostępu do strategicznych zasobów. Taktyki bazują zatem na wynajdywaniu luk systemowych albo świadomym omijaniu wybranych elementów dominującego porządku ekonomicznego, politycznego bądź społecznego.

Ta charakterystyka oddaje kondycję większości przywołanych do tej pory grup: osób o niskich dochodach, bezrobotnych, znajdujących się w kryzysie bezdomności, mieszkających w regionach cechujących się zastojem gospodarczym, czy też klientów pomocy społecznej. W ramach taktyk nie roszczą sobie one prawa do zmiany systemowej bądź do wymiany władzy. Skupiają się głównie na osiągnięciu krótkookresowych rezultatów – przede wszystkim zabezpieczeniu środków do życia. Stan ten wybrzmiewa także w odniesieniu do grupy niejako pomostowej, łączącej świat osób wykluczonych i funkcjonujących w głównym nurcie życia społecznego – tzw. biednych pracujących (ang. *working poor*) [zob. Shipler 2005; por. Wójcik-Żołądek 2013; Goleński 2015]. Grupa ta charakteryzuje się niską pozycją społeczno-zawodową i takimi też zarobkami, ale jednocześnie aktywnie utrzymuje się na rynku pracy oraz skutecznie prowadzi gospodarstwo domowe. Justyna Zielińska, opisując tę grupę w „permanentnym kryzysie”, podkreśla realizowane przez nią formy zaradności: „chwytanie okazji”, „trwanie w pracy wykonywanej”, „budowanie i odbudowywanie pozycji zawodowej” oraz „nastawienie na nienajemną pracę domową” [Zielińska 2023]. Na szerszy taktyczny charakter działań grup wrażliwych zwracają natomiast uwagę Faith Deckard i Javier Auyero [2022]. W swojej metaanalizie „strategii przetrwania” osób ubogich podkreślają oni, że błędne w odniesieniu do tej grupy jest stosowanie kategorii „strategii”. Może ona bowiem sugerować, że wybory dokonywane przez jednostki są świadome (a nie wymuszone) i pierwszorzędne (a nie zastępcze), w czasie gdy w rzeczywistości wiele sposobów, w jakie ubodzy radzą sobie z deprawacją, jest częścią ukrytej systemowej agendy i w ograniczonym stopniu wynika z ich świadomych kalkulacji [Deckard, Auyero 2022].

W efekcie taktyki pozostają „sztuką słabego” [de Certeau 1999: 36–39] – przejawem oporu wobec dominującego porządku, ale nie dążeniem do jego przeformułowania.

Powyższe przykłady pokazują zatem, że zmiana systemowych reguł gry znajduje się poza horyzontem zaradności grup osób wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem. Samo użytkowanie tej kategorii w obrębie socjologii nie odnosi się natomiast do jego transformacyjnego potencjału. Pojawia się jednak pytanie, czy analiza tego samego fenomenu w odniesieniu do zbiorowości dysponującej wyższymi kluczowymi kapitałami pozwoli dojrzeć w nim nie tylko domenę starań o zabezpieczenie egzystencji, lecz również pole dyskusji o charakterze egzystencjalistycznym.

EGZYSTENCJALISTYCZNY MODEL ZARADNOŚCI

Alternatywne ujęcie zaradności zarysujemy, opierając się na materiale empirycznym z dwóch projektów badawczych, z których pierwszy poświęcony został doświadczeniu pandemii koronawirusa oraz reakcjom na nią, a drugi doświadczeniu kryzysu na rynku energii. W obu projektach badano, jak osoby należące do klasy średniej⁵ doświadczały i reagowały na wydarzenia, które z dnia na dzień zakwestionowały sposób życia całych zbiorowości; podważając nie tylko jego wymiar ekonomiczny, lecz także dotychczasowe tożsamości, role społeczne oraz zestawy wartości.

Oba przedsięwzięcia wyrastały z tradycji konstruktywizmu komunikacyjnego [Keller, Knoblauch, Reichertz 2013; Knoblauch 2017]. Bliskie były nam zatem następujące założenia metodologiczne. Po pierwsze, odwołując się do klasycznego konstruktywizmu, uznawaliśmy codzienność za podstawową dla jednostki rzeczywistość, ważną dla jej poczucia przynależności oraz bezpieczeństwa ontologicznego, a zarazem sferę, w której reprodukuje się ład zbiorowy [Berger, Luckmann 1983]. Po drugie, ważnym elementem konstruktywizmu komunikacyjnego jest akcentowanie roli procesów konstruowania wiedzy, ale sprawstwo przypisywane jest również strukturom społeczno-kulturowym oraz aktorom pozaludzkim. Po trzecie, częścią konstruktywistycznej tradycji jest także traktowanie kryzysów jako momentów zerwania, w których oczywiste dotychczas rutyny ulegają urefleksyjnieniu, co otwiera szansę na ich reewaluację oraz zmianę [zob. Archer 2013]⁶.

Poniżej odwołujemy się głównie do materiału z ustrukturyzowanych wywiadów indywidualnych, których w ramach badań o skutkach pandemii w całej Polsce zrealizowano 30 (od listopada 2020 roku do lutego 2021 roku). W projekcie

⁵ W ujęciu socjodemograficznym i kulturowym (z uwagi na wykonywany zawód, zamożność i wykształcenie, zamieszkanie w miastach, a także cechowanie się określonymi postawami: cenie edukacji, samorozwoju, aktywności społecznej, uczestnictwa w kulturze; [por. np. Gdula 2017]). Mamy świadomość, że wspomniane kryteria są dosyć zgrzebne, nie pozwalają zatem na niuansowanie badanej grupy oraz dostrzeganie różnic w doświadczeniach osób ją konstytuujących (jak przeżywają napięcia osoby na etatach i prowadzące własną działalność), jednakże decydując się na wstępną analizę materiału, trudno nam było to ograniczenie przekroczyć.

⁶ W sensie ontologicznym w badaniach rozpoznać można zatem także inspirację teorią praktyk społecznych, która dowartościowuje cielesny i materialny wymiar ludzkiego życia, przyjmując zarazem założenie o twórczym charakterze podejmowanych praktyk [Shove, Walker 2014]. Osoby ją rozwijające odwołują się także do cielesności i materialności, gdy proponują konstruktywistyczne ujęcia kryzysów jako momentów transformacji reguł, które zawieszają skuteczność podejmowanych dotychczas praktyk [Reckwitz 2002: 255], zmuszając aktorów do eksperymentowania [por. Warde 2005: 141].

o kryzysie energetycznym 40 wywiadów zrealizowano wiosną 2023 roku w Kolinie. Na potrzeby tego tekstu dokonaliśmy wtórnej analizy materiału ze wspomnianych badań, by poszukać w nim przejawów zaradności charakterystycznej dla klasy średniej: utożsamianą z odczuwanym przymusem do podejmowania aktywności, reinterpretacją kryzysu jako szansy na korzystne zmiany w sytuacji życiowej i ładzie zbiorowym oraz próbą upowszechnienia praktyk zastępowania jako pełnoprawnej strategii osiągania tych celów. Materiał badawczy kodowany był zatem w trzech etapach. Po kodowaniu teoretycznym (zgodnie z pytaniami badawczymi z pierwotnych badań) następowało kodowanie otwarte (identyfikujące przejawy i uzasadnienia wybranych sposobów radzenia sobie z kryzysami). Proces wieńczyło kodowanie zogniskowane, a zatem łączenie materiału z obu projektów oraz jego reinterpretacja za pomocą bardziej abstrakcyjnych kategorii (na tym właśnie etapie opracowaliśmy i dodefiniowywaliśmy opisywane niżej modalności zaradności, którą określamy mianem egzystencjalistycznej).

Wewnątrzsterowna reaktywność

W wywiadach prowadzonych w pandemii uwagę zwraca ilość miejsca, jakie rozmówcy poświęcali na wskazywanie, jak bardzo byli w tym okresie zajęci. Czas zaoszczędzony na dojazdy można było przeznaczyć na dodatkową pracę [M1, 25–34, P, poz. 42]⁷. Zdalność umożliwiała wykonywanie kilku czynności naraz, jak gotowanie podczas zebrań [K1, 35–44, P, poz. 37]. Rozmówcy i rozmówczynie przeznaczali swój czas także na udział w protestach wobec zaostżenia w tym okresie prawa aborcyjnego. Przenikanie się działań realizowanych w przestrzeni prywatnej i publicznej, podobnie jak offline i online, wzmacniało poczucie niezwyklej intensywności tamtego czasu. Słyszeliśmy też o problemach z czasem pracy zachodzącym na czas wolny [M1, 35–44, P, poz. 15].

W opowieściach klasy średniej charakterystyczne było przy tym nie tyle zapewnianie o pandemii jako okresie spiętrzenia aktywności, ile opowiadanie o tym, że ten stan ma swoje źródło w potrzebach samej jednostki. Jedna z osób mówiła wręcz o „czynnowniczym początku” pandemii, gdy wydawało się, że niewypełniony zwykłymi zajęciami czas zapełnić należało pożytecznymi aktywnościami, chociażby ćwiczeniami fizycznymi [K2, 35–44, P, poz. 22]. Niezorganizowany czas wolny generował samooskarżenia o brak produktywności [K2, 35–44, P, poz. 32]. Część z badanych tłumiała poczucie winy, angażując

⁷ W tekście stosujemy następujące oznaczenia osób uczestniczących w wywiadzie: deklарowana płeć (M – Mężczyzna, K – Kobieta), grupa wiekowa, projekt (P – Pandemia, E – Kryzys energetyczny), akapit w transkrypcji zawierający przywoływaną wypowiedź (np. poz. 42 – akapit 42).

się w przesadne sprzątanie, chociażby codzienne obrywanie zeschniętych liści z kwiatów [K1, <24, P, poz. 38]. Słuchaliśmy też przy okazji o uprzywilejowanej pozycji naszych rozmówców. Relatywnie lepsze warunki mieszkaniowe, praca w branży kreatywnej, wyższy kapitał kulturowy czy doświadczenia transformacji ustrojowej w Polsce umożliwiały im jakoby kontynuowanie lub poszukiwanie nowych zajęć w okresie kryzysu. Badani wspominali o tym, by wyrazić zrozumienie dla osób, którym było trudniej, ale jednocześnie dookreślali w ten sposób swój styl życia i posiadane kapitały.

Z podobną gotowością do szybkiej zmiany nawyków, by dopasować się i zachować pozycję w odmienionych realiach, spotkaliśmy się także w badaniach reakcji na kryzys na rynku energii. Słyszeliśmy o rzadszym używaniu mikrofal, wyłączaniu ogrzewania w nieużywanych pomieszczeniach, uszczelnianiu okien, ubieraniu na cebulkę, porzuceniu czajnika elektrycznego na rzecz tradycyjnego, i tak dalej. Zmiany te pozwalały oszczędzić energię, ale wywoływały także określone skutki dla codziennego porządku: zmienił się sposób korzystania z pomieszczeń, plany na wakacje i pozostałe wydatki czy dynamika relacji z domownikami (sprzeczki o obniżanie temperatury bądź niegaszenie światła).

Trudno oczywiście zasygnalizowaną zmianę nawyków uznać za cechującą wyłącznie klasę średnią. Można jednak zaryzykować stwierdzenie, że tym, co kategorię tę charakteryzuje, jest raczej szukanie w zaradności sposobu na dalszą indywidualizację. Sprzyja temu podkreślanie, że zmiana w gospodarowaniu czasem w pandemii lub energią w dobie rosnących cen powodowana jest raczej wyborem niż zewnętrzną koniecznością. Gotowość i tempo wprowadzania nowych nawyków świadczą z kolei o elastyczności mającej swoje źródła w dostępności pieniędzy, miejsca lub wiedzy, jak działać inaczej. Symptomatyczne jest też to, że nowo wypracowane wzorce pozwalają nie tyle obronić stary porządek, co być rutynami korzystnymi na przyszłość (np. nauka balansowania czasu wolnego i pracy w warunkach zdalności czy dostosowywanie się do kosztów transformacji energetycznej jawiącej się jako nieunikniona).

Zmiana ramy interpretacyjnej

Zaradność klas średnich polegać może jednak nie tylko na umiejętnym manipulowaniu zasobami, lecz także sensami. Przeglądając transkrypcje z rozmów w okresie pandemii, natrafimy nie tylko na heroiczne próby, by robić w tym czasie równie wiele lub więcej niż dawniej, ale też na przejawy racjonalizowania decyzji, by angażować się mniej. Należą do nich opowieści o odpuszczaniu

zobowiązań, które nie przynoszą satysfakcji, jak praca zawodowa ponad siły [K1, 35–44, P, poz. 39], albo jawią się jako narzucona konieczność, jak prasowanie ubrań dzieciom w wieku szkolnym [K3, 35–44, P, poz. 30]. Przeczytać możemy także o niespieszności pandemii, przez co dla niektórych okazała się ona okazją, by wreszcie zjeść na spokojnie [K1, 25–34, P, poz. 20], poczytać bez gonitwy [K1, 50+, P, poz. 21], wsłuchać się w swój organizm i lepiej dostrzec jego potrzeby [M1, <24, P, poz. 25]. Częścią spowolnienia była także uważność na upływający czas [K2, 25–34, P, poz. 58], zwrócenie ku sobie oraz przemyślenie, co chce się dalej robić [K1, 50+, P, poz. 51]. Niektórzy rozmówcy zaczęli też celebrować nudę – jako okazję do leżenia i myślenia „o niebieskich migdałach” [K1, 35–44, P, poz. 37].

Podobnie oszczędzanie energii, kiedy tylko umieści się je w odpowiedniej ramie, przestanie być dojmującą koniecznością i okaże się czymś wręcz oswobodzającym, potwierdzając zarazem, jak ważna jest w badanej przez nas grupie satysfakcja z posiadania kontroli, dokonywania własnych wyborów oraz poszukiwania niezależności. Jak dowiadujemy się z rozmów poświęconych tej kwestii, oszczędzanie pozwala bowiem priorytetyzować potrzeby [K1, 31–40, E, poz. 172], przeciwdziała marnowaniu jedzenia, powstrzymuje impulsywne zakupy [K1, 41–50, E, poz. 113], zachęca do ekologicznych wyborów, jak zastąpienie samochodu rowerem [M1, 21–30, E, poz. 70]. Oceniając te zmiany, osoby wskazywały na większą kontrolę nad wydatkami [K1, 51–60, E, poz. 60] lub temperaturą własnego ciała [M1, 31–40, E, poz. 105], z korzyścią chociażby dla jakości snu [M2, 31–40, E, poz. 55]. Eliminacja zbędnych urządzeń i redukcja zużycia zmniejszały ponadto zależność od państwowego systemu energetycznego [K2, 41–50, E, poz. 106].

Odejście od toksycznej autoeksploatacji

Kiedy pracowaliśmy nad pierwszymi podsumowaniami omawianych tu badań [Krajewski, Rogowski, Frąckowiak 2023], zwróciliśmy uwagę na fragmenty mówiące o tym, co dzieje się z osobą, gdy nie jest tak zaradna, jakby chciała lub jak to obserwuje u innych. Czytaliśmy o przewlekłym braku sił na realizację powziętych planów [K1, <24, P, Poz. 23], jak w izolacji dłużyła się wiosna [K1, 35–44, P, poz. 28], a czas przy książce lub posiłkach, który jedni wiązali z samorealizacją i spowolnieniem, dla innych był remedium, aby jakoś „przespać i przejeść” ten okres [K1, 35–44, P, poz. 42]. Sposobem na uniknięcie zidentyfikowanej w tych doświadczeniach toksycznej eksploatacji bywało poszukiwanie powodów owego braku sił, żeby niejako zawiesić zobowiązanie do zachowania pełnego sprawstwa

i kontroli. Wspominano w tym kontekście dynamikę lockdownu, która destabilizowała tak uprzednie, jak i nowo wypracowywane rutyny [np. M2, 25–34, P, poz. 11], brak równowagi zawodowej – podający w wątpliwość znaczenie wyborów wcześniej jawiących się jako przyszłościowe [K1, <24, P, poz. 15], a także negatywne skutki stłoczenia i osaczenia dla dobrostanu osób dzielących niewielkie mieszkania z bliskimi spędzającymi w nich całe dni [K3, 25–34, P, poz. 119].

Niechęć do przesadnej autoeksploatacji rozpoznać możemy też w materiale z badań o oszczędzaniu energii. Część osób wcale nie zamierzała do reszty zrezygnować z wygód, próbując godzić potrzeby środowiskowe chociażby z przyzwyczajeniem do ciepłej posadzki w łazience [M1, 41–50, E, poz. 89]. Inne wskazywały na trudności w adaptacji do oszczędzania, gdy trzeba było pamiętać o włączeniu pralki późnym wieczorem [K3, 41–50, E, poz. 102]. Niektórzy rozmówcy bardziej na energii oszczędzać już nie mogli, gdyż przy niższej temperaturze nie byłoby się w stanie uczyć albo oznaczałaby ona dla nich zakwestionowanie własnego statusu, o czym opowiadała emerytowana nauczycielka, wspominając okres życia, w którym musiała marznąć z biedy. Część z żartobliwie relacjonowanych sporów o wysokość temperatury w pomieszczeniach sugerowała również brak zgody na swoistą przemoc, jakiej poddawane są najczęściej kobiety lub dzieci, którym partnerzy bądź ojcowie zakrecają kaloryfery lub wyłączają światło [K1, 61–70, E, poz. 50, 68].

Opowieści o nowym ładzie

W badaniach poświęconych pandemii kryzys wiązał się z nadziejami na zbiorowe „otrzeźwienie” oznaczające redukcję konsumpcjonizmu [np. K1, 35–44, P, poz. 37], wzrost świadomości ekologicznej przejawiający się chociażby w mniej kompulsywnym i odległym podróżowaniu [M1, 35–44, P, poz. 95], a także oznaczające rozbudzoną potrzebę życia bliżej przyrody [K1, 25–34, P, poz. 124]. W sondażu poprzedzającym wywiady badani do dobrych stron pandemii [Drozdowski i in. 2020: 188–231; Krajewski i in. 2020] zaliczali także dobrze rokujący kapitał społeczny. Pandemia zwróciła ich uwagę na ograniczenia polskiego państwa (obnażyła brak zarządzania strategicznego, niedomagania służby zdrowia, zależność od globalnych łańcuchów dostaw) oraz niedoceniane dotychczas obszary jego funkcjonowania (ciężka praca lekarzy, nauczycieli, osób sprzątających i tym podobne). Projekcji nowego ładu dokonywały też osoby, które komentowały niedomagania krajowej i lokalnej polityki energetycznej na marginesie opowieści o oszczędzaniu. Krytykowano wsparcie dla indywidualnych inwestycji w fotowoltaikę czy pompy ciepła premiujące właścicieli oraz

osoby dysponujące wkładem [K1, 70+, E, poz. 52], centralizację i monopolizację lokalnej energetyki ograniczające możliwość podejmowania własnych decyzji, a także krótkofalowość programów dotacyjnych [K2, 51–60, E, poz. 15].

Uważniejsza analiza wyników cytowanego sondażu wskazuje, że dobre strony pandemii, także te związane z nadziejami systemowymi, częściej dostrzegały osoby z wyższym wykształceniem i zarobkami [Krajewski i in. 2020]. Osoby zamożniejsze częściej identyfikowały się także ze stwierdzeniem, że powinniśmy wykorzystać kryzys na rynku energii, by dokonać zmian w naszym społeczeństwie. Różnice w podgrupach nie były duże, ale sugerują, że korzyści w okresie napięć częściej dostrzegają osoby mające wystarczające zasoby, aby zaadaptować się do odmienionych warunków [Krajewski i in. 2020]. Regułę tę widać również w podstawowych zrębach projektowanego ładu, zakładających zasadnicze równoważenie konsumpcji z poszanowaniem środowiska oraz zasad solidaryzmu społecznego. Ów dewzrostowy kierunek [D’Alisa, Demaria, Kallis 2020] łatwiej zaakceptować osobom, które mają wybór w zakresie redystrybucji nadwyżek kapitału.

Współdzielenie wiedzy użytkowej

Rozmawiając o oszczędzaniu, słuchaliśmy o odłączaniu od prądu urządzeń pozostawianych dotychczas w trybie *standby*, planowaniu czasu pracy pralki czy zmywarki, aby załapać się na korzystną taryfę, o wymianie żarówek na ledowe, przebywaniu w jednym pomieszczeniu, żeby oszczędzać na ogrzewaniu i świetle, gotowaniu pod pokrywką lub na zapas, żeby nie marnować gazu. Oszczędzać energię pozwalało też montowanie kotar bądź ścianek z regipsu w celu zapobiegania ucieczkom temperatury w nieużywanych częściach pomieszczeń. Źródłem tych i podobnych „myków” była w pierwszej kolejności rodzina i wychowanie. Ważny okazywał się jednak także internet: youtuberzy uczący o ładowaniu baterii [M1, 51–60, E, poz. 111], wypowiedzi Pani Domu [K2, 31–40, E, poz. 22] czy specjalistyczne fora, jak „Wysokie Napięcie” [M1, 21–30, E, poz. 16]. Rolę tę odgrywali także znajomi opowiadający w pracy o sposobach na oszczędzanie oraz zapraszający do swych domów lub mieszkań, żeby zademonstrować ich efekty [M2, 52–60, E, poz. 54].

Jakoś radziły sobie także osoby mierzące się z wyzwaniami charakterystycznymi dla czasów pandemii koronawirusa. Przeglądając zdjęcia przesłane przez badanych, oglądaliśmy obrazy samodzielnie pieczonego chleba albo domowych wędlin, aranżowania przestrzeni, by dało się w niej pomieścić biuro, póki do nauki zdalnej i kącik fitness, od dawna planowane naprawy i przykłady rękodzieła

(od maseczek po biżuterię) [Drozdowski i in. 2021]. W pamięci najsilniej tkwi jednak zdjęcie klamki wymontowanej z drzwi, aby bawiące się z ojcem dziecko nie dowiedziało się, że w pokoju obok matka pracuje zdalnie.

Przywołane rozwiązania równie wiele mają wspólnego z zaradnością klas średnich, co z ludową gospodarnością, wpisując się w popularyzujący się od drugiej wojny światowej ruch „zrób to sam”, ale też opisane przez antropologów majsterkowanie. Jak jednak zwrócił na to uwagę podczas wywiadu jeden z rozmówców: charakterystyczne dla pandemicznych czy oszczędnościowych myków było wystawianie ich na pokaz, chociażby w mediach społecznościowych. Z jednej strony można się w tym dopatrywać dumy z własnego sprytu, który okazał się konieczny dopiero w chwilach kryzysu, egzotyzującego mimochodem praktyki stosowane od dawna przez osoby w gorszym położeniu ekonomicznym albo wychowane poza miastami. Z drugiej strony wartość tej dokumentacji polega na wyjęciu podobnej działalności z obszaru krępującego kombinowania, by ją spopularyzować jako pełnoprawną strategię postępowania. Dodatkową zaletą upubliczniania przejawów czyjejs zaradności jest wizualizowanie wiedzy, która poprzez swój wcielony charakter zwykle trudno poddaje się werbalizacji. Przyglądanie się współdzieleniu wiedzy użytkowej przez klasy średnie ma zatem w kontekście zaradności dodatkowy potencjał – pozwala dostrzec rolę nowych technologii jako narzędzi tworzenia i upowszechniania umiejętności radzenia sobie w kryzysach oraz zwiększania jednostkowej i społecznej rezyliencji.

ZAMIAST PODSUMOWANIA: SZKIC DO BADAŃ NAD ZARADNOŚCIĄ

Założenia podpowiadały, że egzystencjalistyczny model zaradności różni się od egzystencjalnego w zasadniczy sposób. W obu ujęciach dostrzega się sprawczość jednostek w obliczu dysfunkcji obowiązującego ładu, ale większa dostępność zasobów sprawiać miała, że zaradność egzystencjalistyczna zorientowana byłaby nie tylko na przeżycie, zmaganie się z niedostatkiem, lecz także na refleksję nad kondycją życia w obrębie trawionego kryzysem systemu oraz przeznaczanie nadwyżki na podejmowanie aktywności gwarantujących zachowanie osiągniętej pozycji w pożądanym procesie jego zmiany. Żeby zweryfikować te przypuszczenia, przyjrzelśmy się praktykom radzenia sobie z kryzysem pandemicznym i energetycznym realizowane przez osoby z klasy średniej. Analizując materiał z wywiadów, staraliśmy się odpowiedzieć na trzy zasadnicze pytania.

Pierwsze dotyczyło charakterystyki zaradności stosowanych przez klasę średnią. Składała się na nią inicjatywa i gotowość do szukania sposobów na

robienie rzeczy inaczej, by tylko zachować przewidywalność codziennego ładu. Specyficzne dla egzystencjalistycznej zaradności było też odczuwanie zobowiązania, aby owych sposobów poszukiwać na własną rękę nie dlatego, że system ich nie dostarcza, ale dlatego, że zajmuje się w jego obrębie szczególną pozycję.

Charakterystyczne dla egzystencjalistycznego modelu zaradności okazało się ponadto racjonalizowanie kryzysu, w tym także jego przeramowanie, żeby w ograniczaniu potrzeb dostrzec możliwość porzucenia konsumpcjonizmu na rzecz dowartościowania dobrostanu oraz relacji międzyludzkich. Podobnie rzecz się ma również z tworzeniem nowych opowieści, które pomagają dostrzec w kryzysie impuls do korzystnych zmian systemowych, jak przyspieszenie transformacji w kierunku społeczeństwa postemisyjnego. Ważnym elementem poszukiwania takich uzasadnień dla kryzysu jest, jak się okazało, rezygnacja z nadmiernego obciążania jednostki przez nią samą. Innymi słowy, odmowa uczestnictwa w zmianie z intensywnością, która mogłaby zagrażać zdrowiu psychicznemu, kwestionować tożsamość czy oznaczać zgodę na uprzedmiotowienie.

Szkicując charakterystykę zaradności klasy średniej, dostrzegliśmy też chęć do dzielenia się praktyczną wiedzą, a nawet więcej: wychwalanie w kręgach znajomych własnych samoróbek, zamienników lub sposobów na oszczędzanie.

Przyglądając się charakterystyce zaradności klasy średniej, interesowaliśmy się także tym, czy uprzywilejowanie badanej kategorii pozwala tworzącym ją osobom na coś więcej, niż tylko na dostosowanie się do zmieniających się warunków. Analiza wypowiedzi badanych wskazuje, że osoby te są świadome, iż ich pozycja w kryzysie jest relatywnie dobra, co w pewnym sensie predysponuje je do poszukiwania, a może nawet wytyczania dróg wykorzystania kryzysu do zajęcia lepszego miejsca wobec nadchodzących napięć. Służyć temu mogą spowolnienie lub inwestowanie w zrównoważone technologie.

Ciekawiła nas także odpowiedź na pytanie o to, czy konstruowane w kryzysie narracje mają potencjał transformowania systemu, czy raczej go reprodukują. W badaniach realizowanych w tradycji konstruktywizmu komunikacyjnego, tudzież inspirowanych teorią praktyk społecznych, odpowiedź na tak postawione pytanie nie może być jednoznaczna. Przyglądanie się reakcjom na kryzys, które polegają często na dokonywaniu zmian w cielesnych rutynach lub w zestawie przedmiotów używanych do ich odgrywania, aby uniknąć nagłego zawalenia się ładu gospodarstwa domowego, z konieczności koncentruje się na tym, co służy jego podtrzymaniu. Niemniej wysiłek adaptacji sprzyja przy tym refleksyjności, której częścią może być też krytyka dotychczasowego porządku i czynienie postanowień o zmianie priorytetów. Opowieści te, choć wpisują się w obecne już w dyskursie ogólne koncepty, jak spowolnienie, dewzrost czy społeczeństwo

postemisyjne, jednocześnie pozwalają je spopularyzować oraz przybliżyć ich realizację.

Trudno też jednak nie dostrzec, że opisana wyżej charakterystyka zaradności klas średnich utrwała mechanizmy klasyczne dla porządku neoliberalnego. Można w niej rozpoznać – mówiąc językiem Alaina Ehrenberga – kolejną opowieść kulturową [za: Cortois 2017], która konstruuje ma jednostkę jako indywiduum odpowiedzialne za ratowanie ładu w kryzysach, które posiadają swoje źródła w niedających się usunąć napięciach systemowych. Tak rozumianej zaradności blisko też do antropotechniki opisywanej przez Petera Sloterdijka [2017]. Jako technika doskonalenia siebie, zachęcająca do ćwiczeń fizycznych, racjonalizacji, poszukiwania sposobów na wywiązywanie się ze zobowiązań mimo niesprzyjających warunków, pozwala jednostkom zachować produktywność w okresie systemowych napięć, a jednocześnie powstrzymać jego zupełne załamanie, a zatem i radykalną zmianę.

Oczywiście przywołujemy te głosy nie po to, aby w zakończeniu dowieść reakcyjności i długookresowej szkodliwości zaradności, która jest przecież istotną składową jednostkowej odporności na kryzysy. Czynimy to raczej, żeby dowartościować te przywoływane w części teoretycznej koncepcje, które wskazują, iż ma ona swoje systemowe uwarunkowania. Angielskie słowo oznaczające zaradność dobrze wyraża ten paradoks – trudno o *resourcefulness* tam, gdzie nie ma *resources* [MacKinnon, Derickson 2012]. Lepiej niż jego polski odpowiednik wskazuje zatem na zależność zaradności od zasobów, a więc obecności systemów jej wspierania. Nie wyda się to nam niczym nowym, dopóki zaradność będziemy odnosić do osób zagrożonych marginalizacją – praca socjalna od wielu lat na tym przecież opiera swoją skuteczność. Gdy jednak odniesiemy tę kategorię do klas średnich, dostrzeżemy już większe deficyty (przekonanie, że większa wiedza i zasoby gwarantują odporność, skutkuje mniejszą liczbą mechanizmów wspierania osób uprzywilejowanych w kryzysie). Nieodpowiednio zaadresowane grożą, że spopularyzowany tu egzystencjalistyczny model zaradności zbyt mocno utożsami się z tą częścią nurtu filozoficznego, do jakiego się w tym określeniu odwołujemy, która wiąże się bardziej z nieusuwalnym umęczeniem niż z wolnością czy autentycznością. Zauważymy również, że dotychczasowe formy wspierania osób w trudnej sytuacji nie muszą się koncentrować na dostarczaniu narzędzi pozwalających na dopasowanie, ale i na transformacji zastanego porządku.

Ostatni wątek uczy nas na jedno jeszcze zagrożenie. To symptomatyczne, że transformatywność w pierwszej chwili interesowała nas w odniesieniu do klasy średniej, a więc grupy silnej konsumencko i dobrze wykształconej. Być może, niekoniecznie świadomie, więcej uwagi podczas wywiadów poświęciliśmy

rekonstrukcji zmieniających się ram interpretacyjnych niż aktywności manualnej i nakierowanej na podtrzymanie rytmu gospodarstwa domowego. Można nawet więcej – w naszym zainteresowaniu zaradnością klas średnich rozpoznać reminiscencje wcześniejszego badania podobnych zagadnień w kategoriach kreatywności [Rakowski 2009] bądź pomysłowości. Patrząc na nasze ustalenia z tej perspektywy, da się w nich zauważyć ryzyko apriorycznej stygmatyzacji, a przynajmniej utrwalania stereotypów, jeśli zaradność klasy średniej od obecnej w grupach zagrożonych wykluczeniem odróżnić zamierzamy za pomocą kryteriów takich jak refleksyjność czy potencjał transformatywności.

Ograniczenie, o którym tu mowa – stosowanie odmiennych pojęć i ram teoretycznych do analizy tego samego zjawiska w odniesieniu do różnych kategorii społecznych – wskazuje jednocześnie na obiecujący kierunek dalszych badań nad zaradnością. Potrzebny wydaje się projekt badawczy, który przekraczałby wspomniane słabości i łączył w jednym przedsięwzięciu analizy sposobów radzenia sobie w kryzysie przez osoby zajmujące różne pozycje społeczne i wywodzące się ze zróżnicowanych środowisk. Z większą pewnością można by wówczas wskazać na ewentualne różnice między zaradnością praktykowaną przez osoby będące w różnej sytuacji. Przy odpowiednio zaprojektowanych badaniach być może okazałoby się, że ani transformacyjność, ani symboliczny wymiar zaradności, nie różnicują klasy średniej i ludowej tak czytelnie, jak nam się to może wydawać. Co więcej, dzięki trafniejszemu, z punktu widzenia celów tego tekstu, doborowi próby możliwe byłoby również czynienie porównań nie tyle między klasami, co warstwami; dostrzegając chociażby różnicę doświadczeń w obrębie klasy średniej (osoby zatrudnione na etatach a przedsiębiorcy; pracujący zdalnie i nie; i tak dalej).

Sugerowane przedsięwzięcie badawcze umożliwiłoby ponadto innego rodzaju doprecyzowanie zasięgu formułowanych przez nas też dotyczących egzystencjalistycznej modelu zaradności, na co słusznie zwróciły uwagę Osoby Recenzujące tekst. Tezy stawiane wyżej dotyczyły szczególnego rodzaju doświadczeń polskich klas średnich: związanych ze zdalną aktywnością zawodową, troską o gospodarstwo domowe oraz samorealizacją w okresie kryzysów. Reinterpretując materiał z przeprowadzonych już badań, bez możliwości pogłębiania wywiadów, nie mogliśmy zatem sprawdzić, w jakich warunkach (zasoby jednostki, obszary systemu, region itp.) nasze przypuszczenia o transformacyjnym efekcie zaradności egzystencjalnej okazują się prawdziwe, a w jakich nie. W proponowanym przedsięwzięciu możliwe byłoby również osadzenie opisywanej przez nas zaradności na szerszym tle różnych odpowiedzi na kryzys. W naszym tekście fetyszyzowaliśmy te łączące się z chęcią jego natychmiastowej transformacji, a przecież – o czym przypomina w swojej klasycznej książce Hirschman [1995] – klasy średnie

w reakcji na kryzys mogą także po prostu zrezygnować lub starać się lojalnie przeczekać momenty dezorganizacji ładu.

Gdybyśmy mieli teraz rozpisać wniosek grantowy na kolejne badania rozwijające i empirycznie weryfikujące zaproponowaną wyżej koncepcję, uważniej przyjrzelibyśmy się także – już na poziomie prowadzonych rozmów – jak jednostki wyobrażają sobie przejście od opowieści biograficznej do systemowej kontrnarracji, by odwołać się do procesu opisanego przez Adama Mrozowickiego [2016: 105]. Jak bowiem słusznie zwróciła nam uwagę jedna z Osób Recenzujących ten tekst, wyobrażanie sobie nowego ładu to jedno, a gotowość do jego wdrażania poprzez protesty, manifesty czy działalność organizacji pozarządowej – drugie.

Taki potencjalny projekt badawczy, inspirowany wstępnymi ustaleniami dotyczącymi zaradności klas średnich, w większym stopniu korzystałby także ze skrzynki narzędziowej teorii praktyk społecznych⁸, a zatem nie tylko gromadziłby deklaracje na temat rozczarowania niesprawdzającymi się rutynami, ale także dokumentowałby ich przejawy (jak staraliśmy się to robić, prosząc w projekcie pandemicznym o przesyłanie zdjęć ilustrujących doświadczenia zmiany).

BIBLIOGRAFIA

- Archer Margaret.** 2013. *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Ashford Susan, Brianna Barker Caza, Erin Reid.** 2018. “From surviving to thriving in the gig economy: A research agenda for individuals in the new world of work”. *Research in Organizational Behavior* 38: 23–41. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2018.11.001>.
- Berger Peter, Thomas Luckmann.** 1983. *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa: PIW.
- Błąd Marta.** 2022. „Rural resilience jako nowa koncepcja rozwoju wsi”. *Więś i Rolnictwo* 1(194): 7–39.
- Canedo Juliana, Luciana Andrade.** 2021. “Squatting as tactics for creative resistance and transformation: The experience of a Brazilian housing occupation”. *Radical Housing Journal* 3.2: 81–101. <https://doi.org/10.54825/CCWQ7210>.
- Certeau Michel de.** 1999. *The practice of everyday life*. Berkeley – Los Angeles – London: Sage.
- Cortois Liza.** 2017. “The myth of individualism: From individualisation to a cultural sociology of individualism”. *European Journal of Cultural and Political Sociology* 4(4): 407–429. <https://doi.org/10.1080/23254823.2017.1334568>.
- Cruz Sofia, Jose Soeiro, Sara Canha, Valentina Perrotta.** 2023. “The concept of informal care: Ambiguities and controversies on its scientific and political uses”. *Frontiers in Sociology* 18(8): 1195790. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2023.1195790>.

---

⁸ Warto tu przywołać specjalną kolekcję tekstów “Disruptions in everyday life: Changing social practices and dynamics of consumption”, która ukazała się w piśmie *Sustainability: Science, Practice and Policy* w 2022 roku, pod redakcją Mary Greene, Sigrid Wertheim-Heck, Marlyne Sahakian oraz Sophie Dubuisson-Quellier.

- Czyżewski Marek.** 2016. Generalne kierunki opracowania, wymiary analityczne. W: *Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych*. R. Dopierała, K. Waniek (red.), 73–80. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- D’Alisa Giacomo, Federico Demaria, Giorgos Kallis** (red.). 2020. *Dewzrost: Słownik Nowej ery*, Łódź: LangeL-Łucja Lange.
- Dagdeviren Hulya, Matthew Donoghue.** 2019. “Resilience, agency and coping with hardship: Evidence from Europe during the Great Recession”. *Journal of Social Policy* 48(3): 547–567. <https://doi.org/10.1017/S0047279418000624>.
- Deekard Faith, Javier Auvero.** 2022. “Poor people’s survival strategies: Two decades of research in the Americas”. *Annual Review of Sociology* 48: 373–395. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-031021-034449>.
- Di Maggio Umberto, Fabio Lo Verde.** 2023. “Household budget management and financial behaviour of the Italian family in times of crisis”. *Italian Sociological Review* 13(1): 1–28. <https://doi.org/10.13136/isr.v13i1.632>.
- Drozdowski Rafał, Maciej Frąckowiak, Marek Krajewski, Małgorzata Kubacka, Piotr Luczys, Ariel Modrzyk, Łukasz Rogowski, Przemysław Rura, Agnieszka Stamm.** 2020. Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań. https://issuu.com/wydzialsocjologiiuam/docs/z_ycie_codzienne_w_czasach_pandemii_8a63943c6eb314.
- Drozdowski Rafał, Maciej Frąckowiak, Marek Krajewski, Małgorzata Kubacka, Łukasz Rogowski, Piotr Luczys, Przemysław Rura, Agnieszka Stamm, Ariel Modrzyk.** 2021. Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z trzeciego etapu badań. https://issuu.com/wydzialsocjologiiuam/docs/_raport_ycie_codzienne_3.
- Frąckowiak Maciej, Piotr Luczys.** 2012. „Na oponach” albo kilka uwag o taktykach ucieczki pod dywan. W: *Niewidzialne Miasto*. M. Krajewski (red.), 279–300. Warszawa: Bęc Zmiana.
- Frąckowiak Maciej.** 2024. „Jak i po co wspierać kulturę miejskiej pomysłowości? Wnioski z ewaluacji mechanizmów «Pomysłowy Żoliborz» i «Działamy! Wawer»”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 86(4): 273–292. <https://doi.org/10.14746/rpeis.2024.86.4.15>.
- Giddens Anthony.** 2008. *Konsekwencje nowoczesności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giza-Poleszczuk Anna, Mirosława Marody, Andrzej Rychard.** 1999. Strategie Polaków wobec zmiany systemowej. W: *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*. J. Kurczewska (red.), 187–214. Warszawa: IFiS PAN.
- Ganz Marshall.** 2000. “Resources and resourcefulness: Strategic capacity in the unionization of California agriculture, 1959–1966”. *American Journal of Sociology* 105(4): 1003–1062.
- Gdula Maciej.** 2017. Pożytki z klasowości. Klasy w Polsce i szanse zmiany społecznej. W: *Klasy w Polsce. Teorie, dyskusje, badania, konteksty*. M. Gdula, M. Sutowski (red.), 136–162. Warszawa: Instytut Studiów Zaawansowanych.
- Goleński Wojciech.** 2015. „Pracujący biedni w Polsce – definicja, główne przyczyny, zjawiska powiązane”. *Polityka Społeczna* 491(2): 16–21.
- Groenou Marjolein Broese van, Alice De Boer.** 2016. “Providing informal care in a changing society”. *European Journal of Ageing* 13: 271–279. <https://doi.org/10.1007/s10433-016-0370-7>.
- Green Mary, Sigrid Wertheim-Heck, Marlyne Sahakian, Sophie Dubuisson-Quellier** (ed.). 2022. “Disruptions in everyday life: Changing social practices and dynamics of consumption”, *Sustainability: Science, Practice and Policy* 18(1).

- Grzelak Janusz.** 1987. O bezradności społecznej. W: *Rzeczywistość polska i sposoby radzenia sobie z nią*. M. Marody, A. Sułek (red.), 243–266. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hall Sarah.** 2016. “Everyday family experiences of the financial crisis: Getting by in the recent economic recession”. *Journal of Economic Geography* 16(2): 305–330.
<https://doi.org/10.1093/jeg/lbv007>.
- Hausner Jerzy.** 2020. *The social space-time of economic activity towards economics of values*. Warszawa: Wydawnictwo Nieoczywiste.
- Henly Julia, Sandra Danziger, Shira Offer.** 2005. “The contribution of social support to the material well being of low-income families”. *Journal of Marriage and Family* 67(1): 122–40.
<https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2005.00010.x>.
- Hirschman Albert.** 1995. *Lojalność, krytyka, rozstanie. Reakcje na kryzys państwa, organizacji i przedsiębiorstwa*. Kraków: Znak.
- Jahoda Marie, Paul Lazarsfeld, Hans Zeisel.** 2007. *Bezrobotni Marienthalu*. tłum. Robert Marszałek. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Jarosz Dariusz.** 2023. “Food, housing, work, retirement: Resourcefulness in everyday life as an element of the functioning of society and the economy in the people’s Republic of Poland (selected aspects)”. *Studia Historiae Oeconomicae* 41(1): 29–52.
<https://doi.org/10.14746/sho.2023.41.1.002>.
- Keller Reiner, Hubert Knoblauch, Jo Reichertz** (ed.). 2013. *Kommunikativer Konstruktivismus. Theoretische und empirische Arbeiten zu einem neuen wissenssoziologischen Ansatz*. Springer: Wiesbaden.
- Klimczak Jolanta, Dorota Nowalska-Kapuścik.** 2020. Strategie radzenia sobie i zaradność w życiu jednostki, rodziny i środowiska lokalnego. W: *Socjologia bez granic. O naukowej tożsamości działań na rzecz człowieka i jego środowiska. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzemu Wódcz. K. Faliszek, S. Pawlas-Czyż* (red.), 356–370. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Klimek Maciej, Witold Mandrysz, Kazimiera Wódcz.** 2020. *Potyczki z codziennością Społeczność lokalna jako źródło rezylencji. Z badań w województwie śląskim*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe ŚLĄSK.
- Knoblauch Huber.** 2017. *Die kommunikative Konstruktion der Wirklichkeit*. Springer: Wiesbaden.
- Korzeniowska Anna.** 2023. “Household saving in crisis – Literature review”. *Finanse i Prawo Finansowe* 4(40): 67–76.
- Kośny Marek, Maria Piotrowska.** 2018. “Economic resourcefulness: Definition and modeling”. *Social Indicator Research* 144: 425–449. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-2048-3>.
- Kotlarska-Michalska Anna.** 2016. Zaradność – wielość znaczeń i kontekstów społecznych. W: *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia*. A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.), 21–35. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Krajewski Marek, Maciej Frąckowiak, Małgorzata Kubacka, Łukasz Rogowski.** 2020. “The bright side of the crisis. The positive aspects of the COVID-19 pandemic according to the Poles”. *European Societies* 23(sup1): S777–S790.
<https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1836387>.
- Krajewski Marek, Łukasz Rogowski, Maciej Frąckowiak.** 2023. “Facing arrhythmia. Reconstructing time in the pandemic by the metropolitan creative classes in Poland”. *British Journal of Sociology* 74(3): 433–452. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.13007>.

- Krzyworzeka Amanda.** 2014. *Rolnicze strategie pracy i przetrwania*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Krzyworzeka Amanda.** 2017. „«Przyjaźnie przysługowe» jako skuteczny model koegzystencji na pograniczu wiejsko-miejskim”. *Etnografia Polska* 61(1–2): 65–82.
- Kwaśniewski Jerzy, Robert Sobiech, Joanna Zamecka** (red.). 1990. *Zaradność społeczna: Z badań nad społecznymi inicjatywami w dziedzinie rozwiązywania problemów Polski lat osiemdziesiątych*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Lenhard Johannes, Lawrence Coulomb, Alejandro Miranda-Nieto.** 2022. “Home making without a home: Dwelling practices and routines among people experiencing homelessness”. *Housing Studies* 37(2): 183–188. <https://doi.org/10.1080/02673037.2022.2022862>.
- Lillemae Eleri, Kairi Kasearu, Eyal Ben-Ari.** 2023. “Making military conscription count? Converting competencies between the civilian and military spheres in a neo-liberal Estonia”. *Current Sociology*. Online first. <https://doi.org/10.1177/00113921231159433>.
- MacKinnon Danny, Kate Derickson Driscoll.** 2012. “From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism”. *Progress in Human Geography* 37(2): 253–270. <https://doi.org/10.1177/0309132512454775>.
- Mandrysz Witold, Dorota Nowalska-Kapuścik, Kazimiera Wódz.** 2016. Resilience, zaradność, strategie przetrwania. Socjoekonomiczne praktyki radzenia sobie w sytuacjach kryzysowych. Raport z badań przeprowadzonych w województwie śląskim w ramach projektu RESCuE. W: *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia*. A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.), 59–72. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Mandrysz Witold, Kazimiera Wódz.** 2020. Social economy and household resilience. In: *Poverty, crisis and resilience*. M. Boost, J. Dagg, J. Gray, M. Promberger (eds.), 198–219. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Marody Mirosława.** 2000. Wprowadzenie. W: *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*. M. Marody (red.), 6–43. Warszawa: Scholar.
- McCormick Adam, Meng Qu.** 2022. “Community resourcefulness under pandemic pressure: A Japanese island’s creative network”. *Geographical Sciences* 76(2): 74–86. https://doi.org/10.20630/chirikagaku.76.2_74.
- Merton Robert.** 1938. “Social structure and anomie”. *American Sociological Review* 5(3): 672–682. <https://doi.org/10.2307/2084686>.
- Misztal Barbara.** 2011. *The challenges of vulnerability. In search of strategies for a less vulnerable social life*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mondani Hernan, Richard Swedberg.** 2021. “What is a social pattern? Rethinking a central social science term”. *Theory and Society* 51: 543–564. <https://doi.org/10.1007/s11186-021-09463-z>.
- Motta Eugenia, Federico Neiburg.** 2023. “Misalignments: House money and inflationary experiences”. *International Sociology* 38(6): 610–626. <https://doi.org/10.1177/02685809231198004>.
- Mrozowicki Adam.** 2016. “Normalisation of precariousness? Biographical experiences of young workers in the flexible forms of employment in Poland”. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 12: 94–112.
- Nosal Przemysław.** 2016. Zaradność społeczna jako taktyka oporu. W: *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia*. A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.), s. 37–46. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

- Nosal Przemysław.** 2019. Hazard jako „nieklasyczna” forma zaradności społecznej. W: *Między jednostką a systemem. Zaradność społeczna w nowych ujęciach*. A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.), 49–60. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Nóżka Marcjanna.** 2020. “Rethinking homelessness. Residence and the sense of home in the experience of homeless people”. *Housing, Theory and Society* 37(4): 496–515. <https://doi.org/10.1080/14036096.2019.1658622>.
- Oliwa-Ciesielska Monika.** 2013. *W poszukiwaniu kultury ubóstwa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Orłowska Małgorzata.** 2007. *Przymus bezczynności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Paine Angela, Mandy Wilson, Angus McCabe, Rob MacMilan.** 2022. *One pandemic, many responses: How community responses to COVID-19 developed and why they varied*. London: Local Trust.
- Palska Hanna.** 2002. *Bieda i dostatek*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Peterie Michelle, Alex Broom.** 2024. „Conceptualising care: Critical perspectives on informal care and inequality”. *Social Theory & Health* 22: 53–70. <https://doi.org/10.1057/s41285-023-00200-3>.
- Piekut-Brodzka Danuta.** 2011–2012. Odmienność bezdomnych. W: *Zrozumieć odmienność*. D. Piekut-Brodzka (red.), 128–148. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Piper Anna, Katherine Townsend, Luciana Jabur.** 2023. „Resilience, resourcefulness and creativity: Learning from the diversification of guatemalan artisans during the pandemic to sustain textile traditions”. *Journal of Textile Design Research and Practice* 11(1–2): 34–60. <https://doi.org/10.1080/20511787.2023.2212515>.
- Pokrzywa Magdalena.** 2016. Przejawy zaradności klientów pomocy społecznej. W: *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia*. A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.), 111–122. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Rakowski Tomasz.** 2009. *Lowcy, zbieracze, praktycy niemocy*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Rapp Simon, Shaun Shumaker, Simon Schmidt, Micheal Naughton, Ron Anderson.** 1998. “Social resourcefulness: Its relationship to social support and wellbeing among caregivers of dementia victims”. *Aging & Mental Health* 2(1): 40–48. <https://doi.org/10.1080/13607869856920>.
- Reckwitz Andreas.** 2002. “Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing”. *European Journal of Social Theory* 5(2): 243–263. <https://doi.org/10.1177/13684310222225432>.
- Robinson Guy, Doris Carson.** 2016. “Resilient communities: Transitions, pathways, and resourcefulness”. *The Geographical Journal* 182(2): 114–122. <https://doi.org/10.1111/geoj.12144>.
- Rodgers Dennis.** 2007. “«Each to their own»: Ethnographic notes on the economic organisation of poor households in urban Nicaragua”. *The Journal of Development Studies* 43: 3391–3419.
- Shipler David.** 2005. *The working poor: Invisible in America*. New York: Vintage.
- Shove Elizabeth, Gordon Walker.** 2014. “What is energy for? Social practice and energy demand”. *Theory, Culture & Society* 31(5): 41–58. <https://doi.org/10.1177/0263276414536746>.
- Sikorska Joanna.** 1999. *Konsumpcja: Warunki, zróżnicowania, strategie*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

- Skinner Marianne, Maren Sogstad.** 2022. "Social and gender differences in informal caregiving for sick, disabled, or elderly persons: A cross-sectional study". *SAGE Open Nursing* 8. <https://doi.org/10.1177/23779608221130585>.
- Sloterdijk Peter.** 2017. *Musisz życie swe odmienić: O antropotechnice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stewart Simon, Charlotte Sanders.** 2023. "Cultivated invisibility and migrants' experiences of homelessness during the COVID-19 pandemic". *The Sociological Review* 71(1): 126–147. <https://doi.org/10.1177/00380261221100359>.
- Solnit Rebecca.** 2019. *Nadzieja w mroku*. Kraków: Karakter.
- Sulima Roch.** 2000. *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sztopmka Piotr.** 2002. *Socjologia*. Kraków: Znak.
- Ślęzak Izabela.** 2019. „Życiowa zaradność czy nieporadność – świadczenie usług seksualnych z perspektywy kobiet pracujących w agencjach towarzyskich”. *Studia Socjologiczne* 4: 183–210.
- Tarkowska Elżbieta.** 2000. Bieda popegeerowska. W: *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*. E. Tarkowska (red.), 90–117. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Tarkowska Elżbieta.** 2013. Bieda, ubóstwo i inne kategorie dyskursu akademickiego w Polsce. W: *Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego*. E. Tarkowska (red.), 9–48. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Tarkowska Elżbieta, Jacek Tarkowski.** 2016. „Amoralny familizm”, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych. *Kultura i Społeczeństwo* 60(4): 7–28. <https://doi.org/10.35757/KiS.2016.60.4.1>.
- Uług Ciska, Lummina Horlings.** 2019. "Connecting resourcefulness and social innovation: Exploring conditions and processes in community gardens in the Netherlands". *Local Environment* 24(3): 147–166. <https://doi.org/10.1080/13549839.2018.1553941>.
- Warde Alan.** 2005. "Consumption and theories of practice". *Journal of Consumer Culture* 5(2): 131–153. <https://doi.org/10.1177/1469540505053090>.
- Wódz Kazimiera.** 2022. Kulturowe aspekty rezyliencji z perspektywy codziennych praktyk gospodarstw domowych. W: *Problemy społeczne. Trwałość i zmienność w dynamicznej rzeczywistości. Księga jubileuszowa z okazji 45-lecia pracy naukowej i dydaktycznej Profesor Jolanty Grotowskiej-Leder*. A. Kacprzak, M. Gońda, I. Kudlińska-Chróścicka (red.), 339–357. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wójcik-Żołądek Monika.** 2013. „Bieda pracujących. Zjawisko working poor w Polsce”. *Studia BAS* 4(36): 159–178.
- Wysocka Ewa.** 2012. Koncepcja „resilience” jako podstawa teoretyczna identyfikacji zaburzeń w przystosowaniu i działań profilaktycznych. W: *Profilaktyka i probacja w środowisku*. B. Urban, M. Konopczyński (red.), 285–300. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zemke Aleksandra.** 2024. *Współtworzone. Innowacje społeczne w Barcelonie*. Gdańsk: Fundacja Stocznia.
- Zielińska Justyna.** 2023. „Strategie radzenia sobie wśród osób zmarginalizowanych na rynku pracy”. *Etnografia Polska* 67(1–2): 283–299. <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3410>.

*Przemysław Nosal
Maciej Frąckowiak*

**SOCIAL RESOURCEFULNESS:
FROM AN EXISTENTIAL TO AN EXISTENTIALIST APPROACH?**

Abstract

One of the manifestations of emphasising individual agency within sociology is the character of human action in popularity of the category of social resourcefulness. This concept highlights the subjective context of systemic inefficiency. It draws attention to the effective use of available resources and the ability to achieve personal goals despite unfavorable circumstances. This narrative emphasises the tactical nature of individuals' actions and underscores their resistance. At the same time, such resourcefulness contributes to halting deeper transformations and leads to the petrification of the system. As a result, the system continues to exist in its unmodified – often dysfunctional – form. From this perspective, social resilience and related phenomena result from shifting the burden of various crises onto individuals, which the system fails to address. Resourceful actions thus become a sign of adaptation to dysfunctional conditions.

This paper aims to expand the concept of resourcefulness by including individuals' efforts to alter the system and redefine selected rules of social life. Achieving this goal requires considering this phenomenon to a group less susceptible to crises – the middle class. The empirical basis used to illustrate the selected theses of this article comes from research conducted within the projects “Everyday life during the pandemic” and “Disrupted routines. Everyday life in energy crisis.”

Keywords: resourcefulness, resilience, adaptive work, social change, subjectivity, agency, practice theory